



H. de Graaf

Het Semarangse geslacht Bustam in de 18e en 19e eeuw; afkomst en jeugd van Radèn Salèh

In: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 135 (1979), no: 2/3, Leiden, 252-281

This PDF-file was downloaded from <http://www.kitlv-journals.nl>

H. J. DE GRAAF

HET SEMARANGSE GESLACHT BUSTAM IN DE 18e EN 19e EEUW; AFKOMST EN JEUGD VAN RADÈN SALÈH

Hetgeen tot dusver over de afkomst en jeugd van de niet onvermaarde kunstschilder Radèn Salèh Sarief Bustaman bekend was, is grotendeels van hem zelf afkomstig. Deze in Europa gedane mededelingen dienen echter kritisch bekeken te worden, vooral wat betreft zijn voorouders, over wie hij weinig mededeelzaam was. Gewoonlijk spreekt een Javaan daar gaarne over, ten minste als hij meent trots op hen te kunnen zijn.

Officiële berichten melden, dat zijn familie zich "in dienst der Oost-Indische Compagnie uit de middenstand verheven" had.¹ Zijn voor-
geslacht zou dus zo min tot de hoge priyayi-stand, als tot de klasse der eenvoudige tani's behoord hebben, doch het bestond uit handelaren, lagere ambtenaren of schrijvers, dan wel godsdienstleraren.

Zijn overgrootvader was, zoals wij hopen aan te tonen, een zekere Ki Bustam, welke naam ook wel met andere klinkers geschreven wordt: Bastam, Bestam en Bostam. Deze ongewone naam zou kunnen herinneren aan hun plaats van herkomst, de stad Bustam in Noord-Perzië, vermaard om zijn fraaie oude bouwkunst. Men vindt er de grote moskee van Sjech Bajezit, die uit de 11e of 12e eeuw zou stammen. Ook treft men er de beroemde graftoren van Bostam Mirza en Nazim Chan aan. De moskee van Sjech Bajezit dateert uit de 14e eeuw (Woermann 1922: 415-416). In de Middeleeuwen placht men deze "Bistâm" te noemen en in het hedendaagse Perzisch zegt men "Bostâm". Deze bijzonderheden dank ik aan drs. J. T. F. de Bruijn, die er nog aan toevoegde: "De derde mogelijkheid, 'Bustâm' of 'Bostâm' (beide transcripties geven dezelfde uitspraak weer) wordt, voor zo ver ik kan

Dr. H. J. de Graaf promoveerde aan de Rijksuniversiteit te Leiden op het proefschrift: *De Moord op kapitein François Tack op 8 febr. 1686.*

Zijn voornaamste terrein van onderzoek is de geschiedenis van Indonesië, vnl. het eiland Java en de Zuid-Molukken. Als zijn voornaamste publicaties beschouwt hij de biografieën der Javaanse koningen (1478-1703) en de Geschiedenis van Ambon. Zijn huidig adres is: van Galenlaan 15, Velp.

nagaan, alleen door de Westerse auteurs gebruikt". De aanwezigheid dezer heilige plaatsen maakt het voorkomen van een krachtig geestelijk leven begrijpelijk. Volgens drs. de Bruijn heeft Bistâm als centrum van godsdienstig leven slechts betekenis gehad door het mausoleum van Abû Yazîd en door de locale traditie der mystiek, die nog enige tijd na diens overlijden is voortgezet. "Het type mystiek echter, dat met de naam van Abû Yazîd verbonden is, heeft een sterk extatische inslag en daarom heeft deze altijd enigszins op gespannen voet gestaan met de wetgeleerdheid van de Islam." Ofschoon verschillende leden van het geslacht, waartoe onze Radèn Salèh behoorde, een bijzondere godsdienstigheid ten toon spreidden, ontbreekt bij hen, voor zo ver valt na te gaan, juist dit extatisch karakter geheel, hetgeen onze hypothese omtrent hun afkomst uit Bustam niet bepaald versterkt.

Van Ki Bustam kennen wij uit de 'Tkatan Waris Kyai Bustam' nog de naam van zijn vader Sayid Husen, alias Kyai Jungké. Over deze is evenwel weinig meer bekend, dan dat hij nog een ambtelijke Javaanse naam droeg, t.w. Naya Wangsa of Wangsa Naya (Briel 1971: 138), terwijl zijn graf in de kampong Saréan bij Gandingan in de stad Semarang wordt aangewezen. Bij zijn nazaten staat hij als "guru agama Islam", godsdienstleraar, bekend.²

Daar zijn zoon, die voluit Sayid Abdullah Mohammed Bustam heette, gelijk wij zien zullen, in 1681 moet geboren zijn, zal deze voorvader in het derde kwart der 17e eeuw werkzaam zijn geweest.

Inderdaad heeft destijds Sunan Mangku Rat II (1677-1703) gebruik gemaakt van de diensten van een Wangsa Naya. Deze is op 1 oktober 1678 met een andere lurah ter verkenning naar Mataram gezonden, waar 's Vorsten broeder Mangku Bumi op de sunanstitel aanspraak maakte. In dat zelfde jaar komt ook een Wangsa Naya uit Japara in Indramayu tol heffen.

Ter verhoging van het aanzien van het geslacht deelt de overlevering nog mede, dat Sayid Husen Wangsa Naya gehuwd was met een kleindochter van Mataram's tweede vorst, Panembahan Séda ing Krapyak, en wel langs de vrouwelijke lijn. De jaarlijkse herdenking van zijn sterfdag, de Haul (Arabisch: hawl) heeft plaats op de 10e van de maand Sura. Dit is het bekende Ashura-feest, de herdenking van de dood van Hasan en Hussin, Muhammad's kleinzonen, de belangrijkste godsdienstige plechtigheid der Shi'ieten in Perzië en India. Dit zou dus weer voor zekere connectie met Iran pleiten.

Voor een afkomst van buiten Java pleit ook de sayidstitel, die de oudste leden van het geslacht hebben gedragen, daar hij gedragen wordt

door afstammelingen van de Profeet, zo ook de titel sariëf (Sjarief), die de schilder Radèn Salèh in zijn jonge jaren nog droeg. De stambomen dezer sayid-geslachten zijn echter zelden te verifiëren.

Tegen een Perzische afstamming pleit evenwel, dat dan de familienaam Bustami zou dienen te luiden. Doch de naam "Bappa Bastani" komt slechts één maal voor en zou dan eerder als een verschrijving van een V.O.C.-klerk te beschouwen zijn.

Daar ook bij de leden van het geslacht, zowel in het verleden als in het heden, geen herinnering schijnt te leven omtrent een eventuele afstamming uit Iran, is het twijfelachtig, of hiermede inderdaad ernstig moet worden rekening gehouden. Wellicht zou echter het Bustaman op een andere wijze kunnen verklaard worden, een suggestie, die dr. Th. Pigeaud mij aan de hand deed.

Het Perzische woord, dat "tuin" betekent, komt n.l. ook in boektitels voor, in verzamelwerken van Moslimse godsdienstige leringen, zowel in het Maleis als het Javaans, behorende tot de pesantrèn-letterkunde. Zeer bekend is het werk van Ar-Raniri, de "Bustan as-Salatin". Het zou denkbaar zijn, dat een kyai, een godsdienstleraar, genoemd is naar het handboek, waaruit hij bij voorkeur voordroeg. Deze verklaring lijkt eenvoudiger dan die betreffende de Iraanse herkomst van de familie.

Over zijn zoon, in wie het geslacht zeker hoogtepunt bereikte, vloeien de bronnen wat rijker. Vooral is dat het geval in de 'Salsilah Bestaman', een Maleis geschrift, dat op naam staat van Adipati Kartadiningrat, regent van Madjalengka. Het werd afgedrukt in *T.B.G.* XLII, blzn. 135-143, zonder inleiding of commentaar. Blijkens de inhoud is het een apologie ten gunste der afstammelingen van de held van het verhaal, wier naam leed onder de herinnering aan voor hun familie noodlottige feiten uit de twintiger jaren der eeuw. Het is gedateerd: Madjalengka 3 december 1840. Deze gebeurtenissen worden hieronder besproken.

Het stuk is in tweeën te verdelen. In het eerste gedeelte vinden wij een droge, maar nuttige uiteenzetting over Ki Bustam's ambtelijke loopbaan, die mogelijk op echte stukken berust. Het tweede deel beschrijft de onvergelykelijke diensten, die Ki Bustam als dienaar der V.O.C. aan zijn betaalsheren tijdens de woelige jaren van de strijd tussen Pangéran Mangku Bumi en Sunan Paku Buwana III zou bewezen hebben. Beginnen wij met de eerste helft.

Ki Bustam zou in het jaar 1708 op 27-jarige leeftijd in dienst der Compagnie zijn getreden en wel onder G.G. Joan van Hoorn (1704-1709). Hij zou dus in 1681 geboren zijn. Daar hij volgens een bericht bij Ricklefs in 1762 overleed, zou hij dus 81 jaar geworden zijn. Geen

wonder, dat men in de 50-er jaren der eeuw van de *oude* Pak Bustam sprak. Kartadiningrat deelt verder mede, dat hij niet enkel een "orang pinter" was, doch tevens een "oelama besar", een aanzienlijk godgeleerde. Volgens een bericht bij Soekirno in diens *Para boepati di Semarang* (1956) zou hij te voren een "pandèrèk" (volgeling) van Marta Yuda zijn geweest, zoon van de Semarangse regent Sura Adi Menggala (I). Met een Kartasurase prinses gehuwd, kreeg Marta Yuda de naam Sumaning Rat. Sura Adi Menggala zou de jonge Ki Bustam bij de V.O.C.-autoriteiten hebben aanbevolen, zodat hij in Nederlandse dienst trad. Hij werd toen schrijver op het hoofdkantoor der Compagnie te Semarang, dat pas kort te voren uit Japara overgebracht was. Hij was er zeer welkom, daar slechts zelden schriftkundige en bekwame Inheemsen zich lieten bewegen, in dienst der Compagnie te treden.

Hij begon in de rang van assistent, en ontving, behalve salaris ook sawahs in een viertal desa's: Kumending, Pakampuan, Langkap en Kemiri. Na drie jaar werd hij bevorderd tot boekhouder, de rang volgende op die van assistent, welke titel de Javanen door "bekaur" weergaven. Hij kreeg toen een sawah bij Kendal, f 600,— waard. Later steeg zijn inkomen tot dat van een onderkoopman.

Tijdens de Chinees-Javaanse troebelen van 1741-42 bleef Ki Bustam onwankelbaar trouw aan Batavia. Toen dan ook de vrede hersteld was en toevallig de Nederlandse tolk overleden was, werd Ki Bustam tot secretaris en tolk voor het Javaans bevorderd en bij wijze van beloning ontving hij nòg een perceel, dat tot op de huidige dag kampong Bustaman heet, en wel in erfelijk bezit. Bovendien kreeg hij nog sawahs in Grogol, Lebदार en Sukaharja. Ook werd hij als eerste tot opperjaksa in Semarang benoemd, terwijl hij tevens onderregent van Torbaya werd met de titel Kyai Ngabéhi *Kerta basa*. Daarnevens bleef hij zijn ambt van secretaris en Javaanse tolk vervullen en verwierf nog sawahs in de desa's Genuk en Karang Malang, ter waarde van f 1200,—. Door zijn Nederlandse meerderen werd hij zeer geacht en bemind. Vertrouwelijk plachten zij hem Bapak Bustam te noemen.

Tot zover zijn nazaat Kartadiningrat, wiens uiteenzettingen over de loopbaan van zijn grootvader er vrij betrouwbaar uitzien. Enkele ervan kunnen we controleren, bij voorbeeld de aanspreektitel Bapak Bustam en de verworven landerijen in Torbaya, die familiebezit geworden zijn. Daarna volgt in de 'Salsilah' het verhaal van Ki Bustam's rol in de onderhandelingen tussen de V.O.C. en de opstandige prinsen Mangku Bumi en Mas Said. Aangezien deze historie in de familie-overlevering blijkbaar legendarisch opgesmukt is, wenden wij ons liever tot de gelijk-

tijdige V.O.C.-bronnen voor betrouwbare inlichtingen. In de tot nu toe uitgegeven stukken komt de persoon van Ki. of Bapak Bustam zelden voor.

Tijdens de gewichtige bijeenkomst tussen de gouverneur van Java's Noordoostkust, Nicolaas Hartingh, en Pangéran Mangku Bumi, later Sultan Amengku Buwana I van Yogyakarta, op zondag 22 september 1754 te Pedagangan in Grobogan, was ook "onsen tolk Bappa Bastani (sic) van de partij". In zijn memorie van 26 oktober 1761 vermeldt Hartingh ook Bappa Battam (sic) als ondertolk en secretaris van de Landraad.

In Hartingh's Dagregister van 29 januari tot eind februari 1755, voor zover opgenomen in P. J. F. Louw's *Derde Javaansche Successie-oorlog* (pp. 112, 113, 117), vinden we iets meer over "den ouden tolk Bappa Bastam". Deze leest den Pangéran het ontwerp vredestractaat voor en brengt het des avonds te 7 uur aan Hartingh terug. Op donderdag de 1e februari mag hij het verdrag nogmaals voorlezen. Dat is alles, niet zo veel meer dan wat De Jonge geeft.

Daarentegen wordt veel meer gevonden in het geschrift, dat in de Verh. B.G. 26 (1830) werd afgedrukt en de titel draagt: *Kort Verhaal van de Javasche oorlogen, welke met onderscheidene Prinsen gevoerd zijn*. Volgens de inleiding tot de uitgave van deze tekst, zou het niet alleen in het Haagse Rijksarchief aanwezig zijn, doch ook in Batavia, zelfs in meer exemplaren. Als vermoedelijke schrijver wordt De Munnik genoemd, secretaris van gouverneur Nicolaas Hartingh. Doch Van Deventer, in zijn *Geschiedenis der Nederlanders op Java* (I, 132) verklaart zonder opgave van redenen, dat Hartingh zelf de auteur is. Louw sluit zich in zijn *Derde Javaansche Successie-oorlog* (p. 4 noot) hierbij aan en besluit: "Hoe het zij, het H.S. is door een schrander tijdgenoot, die ook wel eens in de gelegenheid was achter de schermen te zien, bewerkt".

Evenals Hartingh had de ongenoemde schrijver de gewoonte om zijn mening nog al onbewimpeld te zeggen, hetgeen de waarde van het geschrift verhoogt. In elk geval kunnen wij aannemen, dat zowel de gouverneur als zijn secretaris van de persoon van Pak Bustam en van diens optreden tijdens de strijd met Mangku Bumi zeer behoorlijk op de hoogte moeten zijn geweest.

In het uitgegeven handschrift (p. 173, 179, 194) wordt dan verhaald, dat tegen het einde van het jaar 1752 een der pretendentes, Mas Said, de latere prins Mangku Negara van Surakarta, die ook al naar de opperste macht streefde, over vrede wilde onderhandelen, en daarom de

tolk Bapak Bustam verzocht om bij hem te komen. Over zijn schoonvader, prins Mangku Bumi, die hetzelfde begeerde, sprak hij niet meer.

Inderdaad is de oude tolk naar Mas Said gezonden, met de Semarangse hoofdregent Sura Adi Menggala (II), doch de prins bood hun niet eens een stoel aan, terwijl beiden met een "kortswijlig praatje" afgescheept werden.

In het jaar 1754 werden de koopman Breton en kapitein Donkel, een zekere Tolong en de oude tolk Bapak Bustam als gezanten naar Mangku Bumi gezonden, met het verzoek, zich "rondborstig te verklaren" en dit gezantschap met "zendingen van naam te beantwoorden", desnoods met zijn eigen zoon. Inderdaad hebben deze inleidende besprekingen tot een verzoening geleid.

Het opvallende dezer mededelingen is, dat de oude tolk nimmer alleen als gezant naar een der rebellerende prinsen werd gestuurd, doch steeds in gezelschap van voornamer figuren, de aanzienlijke regent van Semarang of hogere V.O.C.-ambtenaren. Dit is geheel anders in de Javaanse overlevering, zoals die in de *Babad Gijanti* voorkomt (welke uiterlijk in het jaar 1803 is voltooid) of in de nog jongere 'Salsilah Bestaman', welke uit het jaar 1840 dateert. In de *Babad Gijanti* lezen wij het volgende.

In de 17e zang wordt Bekaur Bustam door Nikolaas Hartingh ontboden. Hij krijgt de opdracht een overeenkomst tussen de vorsten te ontwerpen. Daarna wordt hij 's nachts naar "Sunan Mangku Bumi" gezonden. Onderweg ontmoet hij nachtwakers, wie hij bevel geeft te melden, dat er een bode van de Edeleer in aantocht is. Inderdaad wordt hij tot Mangku Bumi toegelaten, wie hij het ontwerpverdrag toont, waarna een gesprek volgt. Teruggekeerd in de "lodji" verhaalt hij aan Nikolaas Hartingh zijn wedervaren, die zich daarover zeer verheugt. In de 21e zang wordt de ontmoeting te Salatiga beschreven, waarbij de reeds bekende positie van onze tolk voorkomt, die nu Bekaur Jawa of Kertabasa Bustam wordt genoemd.

Uitvoeriger en fantastischer is de beschrijving van Ki Bustam's optreden in de 'Salsilah Bestaman' van zijn nazaat, de regent van Madjalengka.

Volgens deze tekst zou Pak Bustam de eerste zijn geweest, die op de gedachte ener rijksdeling tussen Surakarta en Yogyakarta kwam. Ook zou hij een werkzaam aandeel hebben gehad in het opstellen van het eindverdrag. Daar de rebellen tot voor de poorten van Semarang rondzvierven, dorst niemand een brief aan de opstandige Mangku Bumi over te brengen. Liever leverden de regenten hun waardigheidstekenen,

zoals hun sirihkistje, hun zitmat of hun statiepayong in, dan er op uitgestuurd te worden. Toen nam Pak Bustam deze hachelijke opdracht op zich. Zonder gewapend geleide, vermomd als koelie, met de brief van de gouverneur-generaal in zijn lendendoek verstoopt, ging hij er moedig op af. Bij Candi ontmoette hij twee herendienstplichtige grassnijders van de Demang van Jètak (Magelang), die zich met zijn onderhorigen te Jomblang bevond. Kyai Bustam vertelde hun uit Magelang te komen en huiswaarts te willen, doch bang te wezen voor rovers. Daarom hielp hij de grassnijders, ook bij het dragen van het afgesneden gras, tot ze bij de pondok van de Demang van Jètak kwamen. Drie dagen bleef hij de grassnijders helpen, daarna werden zij door anderen vervangen en keerden zij met Pak Bustam naar Jètak terug, waar zij na zes dagen aankwamen. Vandaar was het maar een stap naar het legerkamp van Mangku Bumi bij Magelang. Als vreemde indringer werd Pak Bustam gevangen genomen en voor Mangku Bumi geleid. Daar haalde hij de brief van de "kangjeng tuwan besar" te voorschijn, die hij moest voorlezen. Prins Mangku Bumi luisterde aandachtig en met instemming. Yogyakarta soldaten, die Pak Bustam aangehouden hadden, werden weggezonden en in plaats van hem zijn schamele kledij te laken, werd Pak Bustam prachtig uitgedost met een dodot, een witte kuluk, een lakense jas, een fraaie hoofddoek en een kris, terwijl hij passend werd gehuisvest. Het antwoordschrijven van Mangku Bumi mocht hij zelf opstellen.

Toen alles in orde was, werd hij naar Semarang teruggezonden, ditmaal te paard, omstuwd door bupati's en priyayi's onder een gouden payung!

Dit schone verhaal is te fraai om waar te wezen. Men overwege dat Pak Bustam in 1755 al een eind in de 70 was, zodat hij zich kwalijk als een grassnijder kan hebben voorgedaan. Geen enkel ander bericht wijst op zijn zelfstandig optreden te midden der prinsen. Hij bleef steeds een ondergeschikte, ook als hij met een gezantschap werd meegestuurd, overigens steeds op prijs gesteld als bruikbaar en betrouwbaar instrument.

Trouwens, hij stond nu aan het eind van zijn loopbaan. Weldra legde hij zijn functie bij de V.O.C. neer. In 1761 was hij nog ondertolk, secretaris van de Landraad. Hij telde toen 80 jaren en verkreeg van zijn Nederlandse superieuren een Memorie, waarin de Hoge Regering verklaarde zijn diensten immer, zo lang zon en maan schenen en de Compagnie over Java zou heersen, aan zijn nakomelingen te zullen vergelden. Spoedig, nl. in het jaar 1762, overleed hij; hij werd begraven in Bergota, ten oosten van de kabupatèn der Sura Adi Menggala's.

Inderdaad heeft de V.O.C. nog vaak van de diensten zijner nazaten een dankbaar gebruik gemaakt, allereerst van die van Pak Bustam's zoon, die hem als tolk is opgevolgd. Doch ook deden Pak Bustam's andere zonen en kleinzonen hun intocht in priyayi-kringen. Zijn kleinzoon Radèn Adipati Aria Kartadiningrat, opsteller van de 'Salsilah Bestaman' vermeldt vol trots dat twee zonen en vijf kleinzonen het tot bupati (regent) gebracht hebben.³

Van de zonen waren dit:

Rd. Tg. Wirya Adi Negara, regent van Batang en

Rd. Adipati Yuda Negara, regent van Lasem.

En van de kleinzonen:

Rd. Tg. Wirya Adi Negara, regent van Batang, zoon van de eerstgenoemde zoon.

Rd. Tg. Karta Negara, regent van Demak Kidulan.

Rd. Adipati Karta Negara, regent van Bangawan Wetan, Palimanan (Cerbon).

Rd. Adipati Aria Karta Dining Rat, regent van Madjalengka, de schrijver van de 'Salsilah'.

KANGJENG TORBAYA

De aandachtige lezer zal opmerken, dat aan het aantal van vijf kleinzonen, die bupati zouden zijn geworden, er één ontbreekt, welke weglating, gelijk wij zien zullen, niet zonder reden is. Het betreft hier de Semarangse hoofdregent Kyai Adipati Sura Adi Menggala, zoon van Kyai Ngabéhi Sura Direja.⁴ Wij zullen hem als tweede hoogtepunt in deze familie van Javaanse ambtenaren mogen beschouwen.

Daar hij zich zelf in 1825 als een zestigjarige beschrijft, moet hij in 1765 geboren zijn, dus drie jaar na de dood zijns grootvaders. Zijn vader, Kyai Ngabéhi Sura Direja, Patih van Batang, is wel te vereenzelvigen met Radèn Tg. Wirya Adi Negara, de regent van Batang, bovengenoemd. In 1794 zou deze kleinzoon van Pak Bustam door bemiddeling van de Yogyase resident J. van den Berg (familie van de in 1817 zo jammerlijk omgekomen resident van Saparua) gehuwd zijn met een dochter van wijlen prins Prang Wedana (Mangku Negara I van Surakarta). Hierdoor geraakte hij verwant aan de vorstelijke Mataramse familie, waardoor zijn aanzien steeg. Deze prinses was volgens Crawford bij haar huwelijk weliswaar "yet a girl" doch haar echtgenoot voedde haar op, "to make him a rational and equal companion, and both she and her three daughters made proficiencie in Arabic literature and

were skilled in that of their own country". De Heer Abdul Kadir Widjaja Atmodjo neemt aan, dat dit niets anders betekende dan een diepere studie van het reciteren van de Qur'an, het uit het hoofd leren van do'a's en de voornaamste artikelen van de plichtenleer, zoals adat was bij de wong "kaputih", ook in de priyayi-stand.

Dadelijk na zijn huwelijk is deze kleinzoon van Ki Bustam regent van Kaliwungu geworden, doch de gouverneur Van Overstraten zette hem af wegens "knevelarijen en slegt gedrag". Baron van Rheede benoemde hem echter weer tot fiscaal bij de Landraad. Volgens een ander bericht zou hij achtereenvolgens regent van Kendal, Demak en Japara geweest zijn. Tijdens zijn bewind over Kendal maakte hij zich in 1806 verdienstelijk bij het helpen onderdrukken der Cirebonse onlusten. Wellicht dankte hij daaraan zijn aanstelling in Demak. Hij zou echter uit dit regentschap verwijderd zijn wegens zijn weigering om bepaalde orders van Daendels, die hij schadelijk voor de bevolking achtte, uit te voeren. Is dit een bericht uit zijn Engelse tijd?

Evenwel, onder dezelfde autocratische gouverneur-generaal heeft hij "den hoofdregent van Semarang de voet geligt en is in zijn plaats gekomen". Blijkbaar is Daendels niet lang vertoornd op hem geweest.

Volgens De Haan (die het stuk beweert gezien te hebben, zonder te vermelden waar) zou hij bij acte van 18 dec. 1811, dus onder Raffles, tot regent van Semarang zijn benoemd,⁵ doch er bestaat reden om te vermoeden, dat hij al eerder als Semarangs regent is opgetreden. Was Raffles' "aanstelling" slechts een titel- of naamsverhoging tot Kyai Adipati Sura Adi Menggala, dus met dezelfde naam als de bupati, die hij eruit gewerkt had? De bevolking schijnt hem steevast met de titel Kangjeng Torbaya (naar de zetel van zijn familie) aangeduid te hebben.

Deze verdreven voorganger, Sura Adi Menggala (V), was al op 10 januari 1809 afgezet en overgeplaatst naar Pasuruhan, waar hij met zijn familie van een tractement van f 400,— moest leven.⁶ Hij stierf er in 1821 en pas het volgende jaar werd zijn zoon als Sura Adi Menggala (VI) weer over Semarang aangesteld, waar hij reeds in 1827 overleed.

Naar de reden van het ontslag van Sura Adi Menggala (V) vermogen wij slechts te gissen. Behalve de intriges van de meest belanghebbende, Kangjeng Torbaya, heeft mogelijk ook Daendels' voorkeur voor "verlichte" regenten, d.w.z. ambtenaren, "die de bedoelingen van de maarschalk en gouverneur-generaal goed begrepen en zijn bevelen stipt uitvoerden", een rol gespeeld. Tijdens de grote regentenconferentie in 1808 te Semarang verklaarde de nieuwe landvoogd, dat hem "Door eigen

oordeel en ondervinding . . . tot volle overtuiging (was) gebleken . . . , dat niet alleen de gemeene Javaan, maar zelfs het grootste deel der regenten, — eenige weinigen alleen uitgezonderd, die beschonken met een meer geëclairceerd verstand, ook beter als hunne ambtsgenooten hunne belangen weten te pondereeren — over het algemeen aan de oude inrigtingen verkleeft en niet berekend zijn, om den schok te kunnen verdragen, welke groote veranderingen in het Inlands bestuur zouden voortbrengen”.

Nu kan men gerust aannemen, dat de laatste der Sura Adi Menggala's van I tot V, die reeds lang onder het Indische Ancien Régime tot volle tevredenheid hunner superieuren hadden gediend, niet van begeerte brandde om alles te vernieuwen. De nazaten van Pak Bustam echter zullen minder aan het oude en vertrouwde gehangen hebben; zij zullen ook minder bezwaar gehad hebben tegen wijzigingen in het bestuur.

Zijn kleinzoon, Kangjeng Torbaya, heeft zich blijkbaar gemakkelijk aangepast bij de hervormingen van Raffles en Crawford. Bovendien mag men aannemen, dat na Daendels' opheffing van het grote Gouvernement van Java's Noordoostkust en het ontslag van de laatste gouverneur Nicolaas Engelhard op 12 mei 1808, er weinig plaats meer was voor een Semarangse *opperregent*, die uitstak boven zijn collega's in de overige Pasisir-regentschappen. Het al te grote gouvernement werd in een groot aantal prefecturen (landdrostenijen) verknipt, waardoor natuurlijk het Semarangse opperregentschap zijn luister verloor.

Trouwens, Sura Adi Menggala (V) was niet de enige afgezette Javaanse grote. Volgens Rothenbühler's rapport van 1812 bevond zich destijds in het Surabayase alleen al een groot aantal Javaanse gezagsdragers in ballingschap, blijkbaar conservatieven, met wie de grote hervormer in Buitenzorg weinig had weten aan te vangen.

Van de overgang van het Nederlandse, feitelijk Franse bewind, naar het Britse heeft de nieuwe Semarangse regent, Kangjeng Torbaya, geen schade ondervonden, integendeel! Als onze onderstelling juist is, moet zijn bewind er zelfs luisterrijker door zijn geworden, dank zij de verlening van de aloude Semarangse titel Adipati Sura Adi Menggala. Toch duurde het even, eer de luitenant gouverneur Raffles de verlichte Semarangse regent goed leerde kennen en waarden. Dit was het gevolg van een prijzend schrijven van Semarang's resident Crawford, op 10 april 1810 aan zijn chef in Buitenzorg gericht. Daarin noemt hij de regent “a man of extensive acquirements”, die niet enkel goed van de levensomstandigheden der bevolking op de hoogte was, doch ook ver-

trouwd met "the literature and history of Java". Zijn "sphere of ideas is extended far beyond what is in common among Javanese of the high quality". Verder heette hij "a man for vigour and understanding, for sagacity and intelligence far superior to all his countrymen". "This respectable chieftain bestowed the most unwearied attention upon the education of his whole family", t.w. zijn echtgenote en dochters, en zijn twee zonen, over welke laatste jongelui hierna meer. Hij was dus een bijzonder verlicht regent.

Toen Raffles over deze merkwaardige Semaranger hoorde, is hij er dadelijk toe overgegaan hem (met één zijner zonen) in zijn ambts-werkzaamheden en culturele liefhebberijen te betrekken. Als "adipati van Demak" vinden we de begaafde Semaranger met een salaris van 600 Java rupiahs op het "Javanese translator's office" te Buitenzorg (30 juni 1814). Met hem, of met zijn zoon Salèh, las Raffles elke morgen en avond de Javaanse Brata Yuda. Hij hielp Raffles ook bij de vervaardiging van samenvattingen der Babads. Wellicht behoorde hij (omstreeks 20 sept. 1815) tot de "party of natives, whose good sense and intelligence had attracted his (Raffles') notice and whom he had brought with him from the eastern part of the island". Bij het vertrek van de regent naar Japara in 1815 verviel de betrekking van translateur, doch 3 november 1815 werd zijn zoon in zijn plaats gesteld. Bij Raffles' vertrek uit Java hielden natuurlijk de functies van vader en zoon als culturele adviseurs bij de hoogste gezagsdrager op te bestaan. John Fendall en de Commissarissen-Generaal hadden wel andere dingen aan hun hoofd dan Javaanse belles-lettres. Deze "Inlander-lievende" houding van de luitenant-gouverneur-generaal is wel te beschouwen als een uiting van de liberale geest die de Britse koloniale politiek dier dagen beheerste. Invloed van het liberalisme was ook in Zuid-Afrika en op Ambon te bespeuren. Raffles' chef, Lord Minto, dacht zeker in die geest, toen hij in India bijzondere scholen voor Inheemsen stichtte, met de bedoeling om meer aandacht voor de Inheemse cultuur te wekken.

Toonde Raffles belangstelling voor "the mysteries of the East", Sura Adi Menggala had diep respect voor de "Grandeur of the West", hetgeen bleek uit de opvoeding, die hij zijn beide zonen, de Radèns Salèh en Sukur (geboren resp. in 1801 en 1803) liet geven. Beiden waren in 1812 ter verdere educatie naar Bengalen gezonden, ten einde op het "College Fort William" te Calcutta hun opvoeding te voltooien. De komst der Javaanse jongelui trok de aandacht van de gouverneur-generaal en bij zekere feestelijke plechtigheid te Kidderpore, welke

Lord Minto nooit verzuimde bij te wonen, stelde deze een dronk in op de "regent of Samarang, who intrusted his two sons to British hospitality". Die opleiding kostte intussen vader Sura Adi Menggala jaarlijks een £ 3000, doch het was geen weggegooid geld. Radèn Salèh behaalde bij het jaarlijkse eindexamen der "Durrumtollah Academy" prijzen voor meetkunde, algebra en tekenen. Op 1 maart 1815 kwam hij in Batavia terug.

Raffles prees hem om zijn kennis der klassieke geschiedenis en ook om zijn beschaafde manieren, zijn vlug en juist oordeel. Hij werd voor het regentschap bestemd onder de titel van Adipati Anom, met de naam van Radèn Panji Natadiningrat. Volgens Crawford, die als Semarangs resident hem natuurlijk gekend heeft, "(Rd. Salèh) read and wrote the English language with facility and propriety, and with the help of a fine ear acquired so accurate a pronounciation, that this language could not easily be discerned from that of a well-educated English youth. That this was not a mere mechanical acquirement was satisfactorily proved by the good sense and acuteness of his observations." Raffles verkreeg door hem het voordeel, dat Javaanse geschriften nu rechtstreeks uit het Javaans in het Engels konden worden vertaald, zonder Nederlandse of Maleise tussenschakel.

De gunst, die deze Sura Adi Menggala van het nieuwe, liberale Engelse bestuur genoot, heeft hem mogelijk ertoe verleid, zich tegenover de Semarangse Nederlanders, die zijn eerzucht wellicht beter begrepen, en in elk geval zijn afkomst kenden, minder tactvol op te treden. De Yogyase resident Van den Berg heeft zich tot hun tolk gemaakt, waar hij schrijft, dat de regent zich tegenover zijn (Van den Berg's) landgenoten hinderlijk zou hebben gedragen, "ofschoon hij alles aan de Hollanders verplicht was". Dezen klaagden daarom bitter over de "tort" hun aangedaan onder het Engelse bestuur. Er werd zelfs beweerd, dat de Semarangse regent van de Sepoy-opstand in Yogyakarta meer zou hebben geweten dan hij liet blijken.

De liberale geest van het Britse gouvernement ontging de regent geenszins. Dit toont het antwoord, dat resident Boggie te horen kreeg, nadat deze eens geklaagd had over het wegblijven van opgeroepen koelies, n.l. "that the people in the Samarang district had imbibed those sentiments of *freedom*, which he had always understood to be the wish of the British Government for him to instill into them". Inderdaad mag men veronderstellen, dat de nieuwe geest van vrijmoedigheid en zelfstandigheid de leden dezer familie ook in latere jaren heeft beziel, zonder dat men daarom bij hen van "revolt" of "revolutionair"

mag spreken, gelijk de heer Soekanto in zijn geschrift over *Dua Raden Saleh* doet.

Wel is waar, dat Sura Adi Menggala (Kangjeng Torbaya) de laatste maanden van het Engelse bewind over Java vaak onenigheid had met de laatste Engelse resident, W. Boggie, die geen gemakkelijk heer moet geweest zijn. Op 7 mei 1816 was deze lastige Britse officier in Semarang opgetreden, een kleine twee maanden nadat Raffles Java vaarwel had gezegd en door John Fendall was vervangen. Spoedig rees er onenigheid tussen regent en resident. Het betrof de afstand door Raffles van een deel van Bojong (Pragata), als zijnde een familiegraf. "Met groote ruwheid, met razen en tieren", zou de Javaan in het publiek door Boggie bejegend zijn. Op de aloen-aloen werd de regent gedwongen zijn kris af te geven en in arrest huiswaarts te keren. Een familielid kreeg klappen met een sabel en de kleren werden hem van het lijf gerukt; Inlandse hoofden werden in de gevangenis geworpen en de herendiensten werden danig ingescherpt. De geschorste regent werd daarop tijdelijk door zijn vijftienjarige zoon vervangen. Aan het einde van zijn bewind klaagde Boggie bij de Nederlanders over de geringe medewerking, die hij van de regent gekregen had bij de ontvangst van het eerste transport Nederlandse troepen.

Gelukkig werden Boggie's klachten niet ontvankelijk verklaard. De secretaris Assey deed bij schrijven van 18 oktober 1816 aan de commissarissen-generaal, die het gezag over Java kwamen overnemen, de stukken toekomen, "ten einde alle ongunstige denkbeelden, welke het onverantwoordelijke gedrag van den gewezen resident Boggie tegen de kyai Adipati kunnen verwekken, weg te nemen . . . welke regent zoo onder het bestuur van den Maarschalk Daendels als in het vervolg, zich altijd als een getrouw aankleever van het Europeesch gezag had betoond". De stukken werden daarna in handen gesteld van de nieuwe Nederlandse resident Parvé en bij besluit van 20 november 1816 verenigden de commissarissen-generaal zich met diens advies, "om de zaak als geheel afgedaan te beschouwen, immers voor zoo verre de bemoeijensissen van het tegenwoordige Gouvernement aangaan".

Welke bezwaren de Europese ingezetenen van Semarang ook tegen Sura Adi Menggala mochten inbrengen, wat de omringende regenten ook tegen de nieuweling in de Semarangse kabupatèn konden hebben, zijn overgang van het Engelse bestuur naar het herstelde Nederlandse gezag verliep zonder veel moeite. De regent bleef op zijn post gehandhaafd en zijn familie deelde aanvankelijk in de gunst der autoriteiten. Hij kreeg nu zelfs gelegenheid om zich op de suikerfabricage toe te

leggen, welk bedrijf hem zeker geen windeieren zal hebben gelegd. Doch daarbij, zo wordt verteld, knevelde hij de bevolking. Maar welke koloniale machthebber was destijds van dit euvel geheel vrij? Hij was ook lid van een Javaans Weldadig Genootschap, in 1816 opgericht, dat overigens slechts voorname Europeanen tot leden telde.

DE TEGENSPOED

Toch heeft Sura Adi Menggala (Kangjeng Torbaya) nog slechts een half dozijn jaren onder het herstelde Nederlandse bewind als regent gediend, want in 1822 werd hij ontslagen. De redenen tot dit ontslag zijn de volgende.

Allereerst voerde het Gouvernement de hoge ouderdom van de betrokkene aan, die hem niet meer toeliet "de vele zware verplichtingen, verbonden aan het bestuur over het grote regentschap Semarang, bevredigend te vervullen". Er waren n.l. zaken voorgevallen, die "onder het goed opzigt van getrouwe gouvernementsdienaren geen plaats behooren te hebben". Gouverneur-generaal Van der Capellen wenste daarom, dat het regentschap in andere handen zou overgaan. Doch gezien de langdurige diensten van Sura Adi Menggala werd hem de kans geboden om binnen acht dagen na de ontvangst van het gouvernementsschrijven zijn ontslag aan te vragen, in welk geval hij op een behoorlijk pensioen zou kunnen rekenen.

In een brief van 20 februari 1822 worden de feiten, die onder een goed functionerend ambtenaar niet door de beugel konden gaan, nader omschreven. De bedenkelijke geest, die in zijn familie heerste, was duidelijk gebleken. De regent, als hoofd dezer familie, kon men daarom niet onschuldig houden: hij had er zelf de aanleiding toe gegeven. Daarom werd hij ernstig vermaand, om zijn *zoons* in te tomen en hun groter eerbied voor het gouvernement en deszelfs verordeningen in te prenten, ja daarin zelf voor te gaan door een nauwgezette en getrouwe plichtsbetrachting.

In plaats van de afgezette Sura Adi Menggala (Kangjeng Torbaya) kwam nu weer het oude regentengeslacht der Sura Adi Menggala's, dat reeds 140 jaren V.O.C. en Gouvernement trouw had gediend, aan de beurt, hetgeen de Yogyase resident Van den Berg en zijn geestverwanten oprecht verheugd zal hebben. Dezen waren immers van mening, dat als "het Hollandsche gouvernement eenige blijk van dankbaarheid verschuldigd is naar gedaane trouwe diensten, dan is zij dit zeker aan den stam en familie van de Hoofdregent, die te Passourouwan zit, wiens

voorvaderen alles feil hebben gehad voor de Hollanders ... en wien het dus waardig is te worden hersteld, dan wel iemand van zijn afkomst in het regentschap van Semarang, hetwelk onder de Hollanders nimmer door vreemden bekleed is”.

In 1822 trad dus de zoon van de in 1809 afgezette regent Sura Adi Menggala (V) als Bupati van Semarang op. Te voren zou hij hoofd-djaksa te Surabaya geweest zijn. Volgens de Regeringsalmanakken van 1823 en 1824 droeg hij enkel de titelnaam Radèn Aria Cakra Negara, waarschijnlijk omdat de afgezette Kangjeng Torbaya nog de titelnaam Sura Adi Menggala droeg en het Gouvernement hem die naam liet behouden. Bovendien bleef hij in de nabijheid van Semarang wonen, en twee Sura Adi Menggala's binnen één regentschap kwam ongewenst voor.

Na de verwijdering van Kangjeng Torbaya uit Semarang verschijnt in de Almanak van 1826 weer de oude titelnaam Sura Adi Menggala (VI) voor de metterdaad besturende regent. Toen deze reeds in 1827 kwam te overlijden werd hij door een jongere broeder, Radèn Tumenggung Aria Sura Adiningrat opgevolgd; pas in de Almanak van 1828 en volgende jaren wordt deze Kyai Adipati Sura Adi Menggala (VII) genoemd, tot het jaar 1841, toen hij overleed.

Keren wij thans terug tot de afgezette regent, Kangjeng Torbaya, wien de zonden zijner zonen zo zwaar werden toegerekend, dat hij gedwongen werd ontslag te nemen. Deze zoons heetten, gelijk wij zagen, Radèn Salèh en Radèn Sukur; beiden hadden een deel hunner opleiding aan een Brits college te Calcutta genoten.

De oudste zoon, Radèn Salèh, werd door het herstelde Nederlandse bestuur als regent in het Oost-Javaanse Prabalingga aangesteld, waar hij het evenwel, ver van zijn familie, niet erg naar zijn zin had. Dit was reden voor zijn vader om het lid van de Raad van Indië, H. J. van de Graaff, om bemiddeling te verzoeken, ten einde overplaatsing naar het nabijgelegen Kudus te verkrijgen. Als tweede reden gaf hij op, “dat een vader gaarne zijn kinderen zoo dicht mogelijk bij zich heeft”. Van deze overplaatsing kwam niets.

Radèn Salèh was getrouwd met een kleindochter van prins Prang Wedana (Mangku Negara), doch tussen de echtelieden rees een ernstige onenigheid. Bij gelegenheid dat Prang Wedana een bezoek aan Batavia bracht, verzocht Kangjeng Torbaya Van de Graaff, om bij de Sura-kartase prins stappen te ondernemen, die tot verzoening der echtelieden zouden kunnen leiden, zodat zij weer zouden willen samenwonen. De vrouw was blijkbaar van haar echtgenoot weggelopen naar haar ouder-

lijk huis, een geval van *purik* dus, waardoor de Semarangse familie beschaamd (*malu*) was geworden. Hoe dit echtelijk drama verder verlopen is, meldt de historie niet.

Bovenstaande feiten zullen evenwel voor de Regering geen reden zijn geweest, om de vader Kangjeng Torbaya uit zijn ambt te ontzetten. Veel bedenkelijker was, dat het Gouvernement een aantal voorbeelden van ernstig misbruik en knevelarijen in Prabalingga op het spoor kwam. Bij deze opsomming, die de datum 1 april 1822 draagt,⁷ worden tevens de namen der leden ener commissie genoemd, die zich met het onderzoek zag belast. Dit waren: mr. O. F. Blom, lid van het Hooggerechts-hof; D. W. Pijkel van Ibaak, inspecteur van Financiën; en W. Offers, directeur van het Houtdepartement. Het resultaat van hun onderzoek was, dat de jonge regent in 1824 ontslagen werd.

Tot dit ontslag moet nog meer hebben bijgedragen, namelijk een feit, ernstiger dan de vermelde knevelarijen (die in de beste koloniën voorkwamen), t.w. deloyale uitlatingen, een mentaliteit verradende, welke de spreker ongeschikt maakte voor het ambt van bestuursambtenaar. Mogelijk ná de mislukte eerste expeditie naar Palembang in 1821 zou Radèn Salèh gezegd hebben, dat er nú gelegenheid voor de Javanen was, om zich weer van het eiland Java meester te maken, dat hun eigen bezit was, en om alle blanken te verjagen. Vóór zijn definitief ontslag was hij reeds naar Lasem overgeplaatst, doch aldaar vertoonden zich "teekenen van krankzinnigheid"; hetwelk aan den Resident van Rembang, den heer Smissaert, onder wie ook Lasem stond, aanleiding gaf, om hem naar Semarang te laten gaan, dus naar zijn familie in Torbaya (dec. 1821). Was dit al een soort van schorsing, het definitieve ontslag volgde pas bij besluit van 3 febr. 1824. Hij was er toen allesbehalve goed aan toe. Op 25 januari 1824 meldde de Semarangse resident Domis, dat hij er "verwilderd" uitzag. De onevenwichtigheid was dus aan zijn gedragingen te zien. Toch overwoog de resident nog hem een andere betrekking te geven en hem intussen een toelage toe te kennen. De verdiensten der familie erkennende, wilde het Bestuur de hand nog niet geheel van hem aftrekken. Nu de ontslagen regent van Semarang ook nog een ontslagen zoon bij zich in huis kreeg, zal dit de stemming in Torbaya niet vrolijker gemaakt hebben. Met de andere, jongere zoon, Radèn Sukur, waren intussen ook moeilijkheden gerezen, eveneens van psychische aard.

Radèn Sukur schijnt op school in Bengalen minder dan zijn broeder te hebben uitgeblonken en hij werd na het herstel van het Nederlandse gezag niet dadelijk in een betrekking geplaatst. Wij lezen slechts, dat

men hem in 1823, toen hij 20 jaren oud was, voor het huwelijk geschikt achtte. Als bruid was de dochter van de Panembahan van Sumenep uitverkoren. Doch derwaarts op reis zijnde, had hij zich slinks verwijderd, weigerende te trouwen. Dagen achtereen verborg hij zich in een bos, gelegen achter zijns vaders suikermolen, "en alle blijken van verwildering waren bij hem te ontdekken", daar hij niet thuis wilde komen. Zijn moeder moest er aan te pas komen, om hem te halen. Hij deed het nu wel voorkomen, alsof hij zeer goed bij zijn verstand was, doch hij wilde toch niet met de dochter van de Panembahan trouwen. Overigens schuwde hij de gemeenschap met vrouwen allermint, daar hij een "gundig" bezat waaraan hij zeer "geattacheerd" was. Hij kon deze bijvrouw echter niet huwen, daar men haar voor een broeder, Sumadi, bestemd had. Op 25 jan. 1823 meldde Domis, dat Radèn Sukur twee keer gevlucht was.

In een brief van 3 augustus 1823 had Domis ontraden Sukur in een ambtelijke betrekking te plaatsen, omdat het hem voorkwam, dat hij "een weinig getroubleerd was". De resident achtte dit een "familieziekte", daar reeds verscheidene broeders van de oud-regent "getroubleerd" waren. Ook voor de psychische gezondheid van de ondercollecteur van Salatiga, eveneens een broeder, vreesde hij. In dit opzicht was het oordeel over het nageslacht van de tolk Pak Bustam niet gunstig.

Toch heeft het Gouvernement het met Radèn Sukur, intussen met de naam van Yuda Atmaja begiftigd, nog eens geprobeerd, door hem tot ondercollecteur van Surabaya te benoemen. Doch daar "dwaalde hij weer naar de bergen, als iemand die niet bij zinnen was", volgens een brief van zijn vader aan mr. Van de Graaff.⁸ De oud-regent had hem toen ernstig daarover onderhouden en het Gouvernement geadviseerd, om hem naar de Molukken te verbannen, welk verzoek vermoedelijk kort voor het optreden van Pangéran Dipa Negara verzonden is. Toen generaal Van Geen te Semarang was, heeft de Radèn Ayu deze nog aan dit request herinnerd. Voorlopig werd Yuda Atmaja slechts door het Gouvernement geschorst en keerde naar Semarang terug. Bij het uitbreken van de grote opstand van Dipa Negara had de oud-regent van Semarang, Kangjeng Torbaya, dus zijn beide zonen thuis en tot zijn last.

DE GROTE CRISIS. 1825

Het was op de 20e juli 1825, dat Pangéran Dipa Negara zijn dalem te

Tegalreja verliet en de Java-oorlog uitbrak, die Midden-Java een vijftal jaren zou teisteren. Op 9 september d.a.v. schreef resident Domis aan de Regering van een "zendeling" van de Demakse regent vernomen te hebben, dat de zoon van de oud-regent, Radèn Sukur, naar de rebellen was overgelopen. Bij de muitelingen had hij de naam van Radèn Panji Adi Negara aangenomen. Volgens een ander bericht had Domis het nieuws gehoord van de opziener Harrar, die de vorige dag uit Buyaran geschreven had, mededelende, dat Radèn Sukur bij de aanval op die plaats een grote kolonne aanvoeren zou. Tevens werd gemeld, dat bij succes van deze aanval, zijn vader, de oud-regent, de bevolking van Torbaya "in beweging zou brengen".

Het bericht aan resident Domis veroorzaakte in Semarang geen geringe ontsteltenis. Er werd gevreesd, dat vader en oudere broeder van Radèn Sukur's overlopen naar de rebellen van te voren op de hoogte geweest waren, en dat er wellicht tussen deze verwanten nog steeds een gevaarlijke verstandhouding bestond. Gezien het verleden van de oude regent, die niet zonder reden ontslag had moeten vragen, en het oordeel van de fungerende regent, beschouwde Domis Kangjeng Torbaya als een gevaarlijk persoon. Echter, stellige bewijzen van zijn medeplichtigheid ontbraken nog.

De resident heeft daarom over deze netelige kwestie een gesprek met generaal Van Geen gevoerd, die zich sedert 31 augustus te zijnen huize bevond. De volgende argumenten pleitten tegen de oud-regent: 1e bij onderzoek bleek, dat Radèn Sukur inderdaad verdwenen was. De Radèn Ayu had haar echtgenoot nog aangeraden, het Gouvernement hiervan op de hoogte te stellen, doch deze had dit uitgesteld; 2e de oud-regent had zich in de vier dagen na de ongelukkige expeditie van Mindering (dd. 3 sept.) niet vertoond, en toen hij op 8 september door de resident voor het middagmaal was uitgenodigd, had hij daarvoor om redenen van ongesteldheid beleefd bedankt. Toch was hij kort daarop uitgereden; 3e de fungerende regent ried aan, om hem in verzekerde bewaring te nemen. Er waren geen overtuigende bewijzen van medeplichtigheid, en daarvan waren de Nederlandse autoriteiten zich ook wel bewust. Op verzoek van de resident, die voor de verantwoordelijkheid terugdeinsde, nam generaal Van Geen de beslissing, opdat men later, wanneer de onschuld van de oud-regent bleek, zou kunnen zeggen, "dat het secureeren van zijn persoon... een militaire maatregel was", dus: oorlogsnoodzaak.

De aanhouding van de oud-regent vond plaats, nadat hij een bezoek aan de Panembahan van Sumenep had gebracht. Hij werd naar Bojong,

het residentiehuis, geleid. In zijn dalem te Torbaya werd een huiszoeking verricht, waarbij een aantal wapens aangetroffen werd, zonder dat dit veel kon bewijzen.

Domis hield ook de oudste zoon, Radèn Salèh, in het oog en zond luitenant Bornemann (van de cavalerie) naar hem toe. Hij trof de Radèn aan, toen deze blijkbaar op het punt stond om op reis te gaan, en wel gewapend, hetgeen in deze onrustige tijd geen argwaan behoefde te wekken. Ook bevonden er zich enige lieden met pieken in zijn kamer. Radèn Salèh verklaarde reeds de vorige dag geweten te hebben, dat zijn jongere broeder zich verwijderd had. Later, toen Radèn Salèh op het oorlogsschip de Pollux ter rede van Surabaya geïnterneerd was, zou Bornemann hem nog eens ondervraagd hebben. De Javaan sprak toen over de wijze, waarop de Europeanen dienden bestreden te worden, n.l. door middel van een guerilla, en "dat men geen gewapende magt moet afwachten, maar hen telkens verontrusten en hunne kleine detachementen aanvallen". Een eigenaardig gesprek voor een verdachte.

Evenwel, resident Domis had bevolen, dat de gearresteerden met de "meeste égards ontvangen en behandeld dienden te worden". Vader en zoon werden eerst op het oorlogsschip Maria van Reygersbergen op de rede van Semarang geïnterneerd, later op de Pollux. Als vrome Moslims verrichtten zij dagelijks hun gebed, zo werd gemeld.

Het verblijf aan boord der oorlogsbodems viel de Javaanse heren zwaar. Op 17 december 1825 verzond de oud-regent een Javaanse brief, waarin hij wegens ziekte een verblijf aan de wal verzocht. Hij was toen 60 jaar oud en leed aan verstopping. Hij bood drie met name genoemde borgen voor zijn loyaliteit aan. Op dit verzoek werd niet ingegaan; slechts werden de geïnterneerden op de Pollux naar Surabaya overgebracht. Vandaar is de reis naar Ambon voortgezet, waar beide ballingen aan land mochten. Ze zijn er enige jaren gebleven. Later werden ze naar Sumenep overgebracht, waar Kangjeng Torbaya op 20 juli 1827 kwam te overlijden.

DE GEESTELIJKE PANGÉRAN VAN SÉRANG

Gaan wij thans de gangen na van Radèn Sukur, die zich niet onder de vanen van de grote rebel, Pangéran Dipa Negara had geschaard, doch onder die van de Pangéran van Sérang. Men diene te weten, dat deze Pangéran rechtstreeks niets met de opstand van Dipa Negara te maken heeft gehad. Ook dankte hij zijn titel niet aan één der Vorstenlandse hoven. Hij wordt een "heilige" Pangéran genoemd, die zijn titel van

zijn voorgangers geërfd had. Het is mogelijk de geschiedenis van dit geslacht in oudere verhalen aan te wijzen.

Wij zouden deze Pangéran, die Suma Wijaya heette, in verband willen brengen met een zekere Pangéran Rongga, over wie Ricklefs in zijn "Jogjakarta onder sultan Mangkubumi" vrij uitvoerig is. Ricklefs verhaalt dat in 1778, het begin ener nieuwe Javaanse eeuw, de rust in het sultanaat Yogyakarta verstoord werd door de rebellie van Pangéran Rongga en zijn verwanten. Deze zou een afstammeling zijn geweest van de "apostel" van Midden-Java, Sunan Kali Jaga. Ook bezat hij verschillende *pusaka's*. Reeds in 1761 had hij te Pati, dus in V.O.C.-gebied, onrust verwekt, doch daarna had hij zich te Jajar, in het Demakse, gevestigd.

In 1777 had de Nederlandse Gouverneur van Semarang de aanhouding van twee zijner zonen gelast en wel op grond van moord en diefstal. De Babad Mangku Bumi, Ricklefs' voornaamste bron, verzekert dat Jajar een toevluchtsoord van allerlei geboefte was geworden. Daarop verhuisde de familie naar het gebied der Zelfbestuurders, maar de twee bupati's van Demak werden door de Gouverneur beboet, omdat ze de schuldigen hadden laten ontsnappen en weinig schijnen medegewerkt te hebben, om hen te achterhalen. Legde schroom voor het "heilige" geslacht van Kali Jaga hun handen lam?

Eerst zocht Pangéran Rongga toevlucht bij Pangéran Prabu Amijaya, oudste zoon van prins Mangku Negara I van Surakarta. Op verzoek van Semarang beval de Sunan echter hun aanhouding, waarop de familie naar Grobogan, dat onder Yogyakarta stond, uitweek. De Nederlanders lichtten Yogyakarta nu in over Rongga's verblijfplaats en de Sultan beloofde medewerking. Deze liet echter veel te wensen over. Yogyakarta weet alle door Rongga verwekte onrust aan Prabu Amijaya. De Sultan en zijn dienaren verstrekten zoveel valse inlichtingen aan de lichtgelovige resident van Surakarta, dat de gouverneur Van der Burg zijn geduld verloor.

In juni 1778 wijzigde de Sultan zijn houding en vertelde Van der Burg, dat Pangéran Rongga van zulk een hoge afkomst was, dat hij hem de gelegenheid wilde geven, zich vrijwillig te onderwerpen, om daarna rustig in het Yogyase te gaan leven. Van der Burg ging hiermede accoord en de Sultan zond daarop Rongga Prawiradirya, zijn voornaamste aanvoerder, naar Pangéran Rongga met een boodschap, welker inhoud in de Babad Mangku Bumi is opgenomen en luidde: "Als het gerucht juist is, dat pangéran Rongga naar het koningschap streeft, dan zullen de Yogyase troepen hem aanvallen. Zo niet, dan wordt hij uit-

genodigd zich aan de Sultan te onderwerpen." Rongga zou tot het laatste bereid zijn geweest, doch zijn kinderen wantrouwden het voorstel en overreedden hem, het af te slaan.

Radèn Rongga Prawiradirya, het wachten moede, viel Pangéran Rongga aan en versloeg hem. Drie leden van zijn familie sneuvelden. De Babad Mangku Bumi beschrijft zijn gevangenneming; hij was zwaar gewond. De aanvoerders en alle bevelhebbers maakten de sembah voor hem wegens zijn geestelijke rang. Pangéran Rongga voorspelde zijn naderend einde, nam afscheid van de hoogwaardigheidsbekleders en stierf. Het lichaam werd door de Mancanagarase bupati's gewassen en te Jajar begraven. In juni 1778 werden de Nederlanders van zijn dood en van die zijner drie familieleden op de hoogte gesteld.

Waar lag de zetel van deze nazaat van Sunan Kali Jaga, waar hij zelf en vermoedelijk ook zijn voorvaderen begraven lagen, m.a.w., waar ligt dit Jajar? Volgens een ander bericht werd Pangéran Rongga's lijk te *Sérang* ter aarde besteld, dat men wel aan de kali *Sérang* in het Groboganse zal hebben te zoeken. Het schijnt niet onmogelijk, dat deze heilige woonstede in de buurt van Kalang ligt, waar op 18 september 1677 het leger van admiraal Hurdt een "tempel" passeerde, "waer- uijt de papen verlopen waren". Deze plaats ligt inderdaad op de grenzen van het Semarangse en de beide Vorstenlanden. Het is aannemelijk, dat een daar gevestigde "heilige pangéran", afstammeling van een der wali's, liever dan zich aan de met een aanzienlijke strijdmacht oprukkende Sunan en diens machtige bondgenoot, de "admiraal" der V.O.C., te onderwerpen, zich met de zijnen aan alle aanraking met de Matarams-Nederlandse troepen heeft trachten te onttrekken.

Na de dood en begrafenis van Pangéran Rongga in 1778 hebben zijn zonen zich nog enige tijd tegen de V.O.C. verzet, zelfs met cavalerie, doch te vergeefs. Zij deden o.m. een inval in het Demakse, overrompelden de beide regenten (veroverden zij ook de kota?) en wachtten de aanval der Semarangse dragonders onverschrokken af. Zij werden echter verslagen en verstrooid. De twee onwaardige Demakse regenten werden later vervangen.

Hoe voornaam dit geslacht was, blijkt uit de liefdesaffaire van de Yogyase kroonprins, de latere Amengku Buwana II Sepuh, met Pangéran Rongga's dochter en zijn huwelijk met deze dame, dat later ontbonden werd. Zij werd te Yogya Radèn Ayu Rongga genoemd.

Men mag zich afvragen, of de Pangéran van *Sérang* uit Dipa Negara's dagen een nazaat is geweest van deze Pangéran Rongga uit Mangku Bumi's tijd. Er zij op gewezen, dat de zonen van laatstgenoemde het-

zelfde nastreefden als de heilige Pangéran van Sérang, n.l. de bemachting van de hoogvereerde moskee van Demak. In 1825 hebben zij daarbij zelfs de Europese vrijwillige cavalerie verslagen, doch zij dolven het onderspit in de strijd tegen de befaamde Surakartase landhuurder Tinus Dezentjé, die met zijn onderhorigen de dalem van de Sérangse heilige man veroverde en verbrandde. Daarna moesten de rebellen het reeds veroverde Demak weer opgeven. In elk geval, dit optreden van de Pangéran van Sérang heeft niets te maken met de opstand van Pangéran Dipa Negara.

Generaal Van Geen, die te Semarang bevel voerde, heeft op weinig elegante wijze gepoogd Radèn Sukur te bewegen zijn verzet te staken, n.l. door hem in een Engelse brief er op te wijzen, dat zowel zijn vader als zijn oudere broeder in de macht der Regering waren. Het strekt Radèn Sukur tot eer, dat hij niet voor dit verkapte dreigement bezweken is en het stemt tot voldoening, dat de generaal zijn bedreiging niet volvoerd heeft.

Welke heldendaden Radèn Sukur als volgeling van de Pangéran van Sérang volbracht heeft, blijkt niet uit de Nederlandse bronnen, doch hij is deze heilige Pangéran trouw gebleven tot aan diens onderwerping in 1827. Dit geschiedde pas na een lange onderhandeling met de Yogyase resident Van Lawick van Pabst. Op 20 juni van genoemd jaar kwamen zich overgeven: de Pangéran van Sérang, zijn zeer invloedrijke moeder, zijn neef prins Nata Praja, 8 tumenggungs, 47 mindere hoofden, 280 gewapenden, 485 bedienden, benevens vrouwen en kinderen, in het geheel 820 zielen. Wij horen nu tevens iets over de bedoelingen van de Pangéran. Nata Praja was zijn candidaat voor de Yogyase troon, daar deze prins zowel met hem zelf, een "geestelijke pangéran", als met het Mataramse vorstenhuis verwant was. "Om deze reden bestond er dan ook een voorspelling of algemeen vermoeden onder de Inlanders, dat hij eenmaal op den troon zou verheven worden, waardoor hij gedurende de onlusten veel aanhang en invloed heeft verkregen."

De voorwaarden der onderwerping waren gunstig. Prins Nata Praja kreeg een maandelijks toelage van f 500,—, de Pangéran van Sérang de helft, en zelfs diens moeder nog f 110,— p.m. Van een onderwerping van Radèn Sukur wordt echter niet gerept. De rebellen, die zich overgaven, streden sedert aan de zijde van het Gouvernement.

Radèn Sukur heeft zich toen onder Pangéran Dipa Negara gesteld. Op 26 juli 1829 veroverden de koloniale troepen onder luit.-kol. Sollewijn de krachtig verdedigde desa Tangkisan, waarin Dipa Negara met de zijnen zich hadden gevestigd. De hoofdrebel wist echter met 70 ruiters

te ontsnappen, doch zijn zoon, door hem tot Pangéran Adipati verheven, werd met Radèn Mahmud, eertijds Radèn Sukur geheten, te zamen met niet minder dan 40 vrouwen, gevangen genomen. De "kroonprins" toonde niet de minste verlegenheid, doch Radèn Sukur des te meer. Hij werd door Sollewijn echter "met toegevendheid behandeld", met het oog op zijn rang naar Yogyakarta en vandaar naar Semarang gebracht. Daar moest hij blijven, om voor de rechter te verschijnen, want er diende met hem "op gestrengte wijze te worden gehandeld", meende de commissaris-generaal Dubus. Inderdaad was deze rebel, een Gouvernementsonderdaan uit Semarang, niet op voorwaarden overgekomen. Daarom wenste ook generaal De Kock een strenge bestraffing. De Commissaris-Generaal in Batavia was echter de strengste. Het had hem bevreemd "dat men den gemelden gevangene niet onmiddellijk de welverdiende straffe des doods . . . heeft doen ondergaan". Generaal De Kock vond echter een "bannissement van . . . Java voor het leven lang" voldoende. De Kock kon in Radèn Sukur niet waarden, dat hij na zijn overgave "zijne mama de schuld" gaf. Daar deze belezen krijgsman zich zekere tragedie-schrijver (Corneille?) herinnerde, die iets over een onwaardige vader had gedicht, schreef hij aan de Yogyase resident Van Nes:

"Un fils ne s'arme point contre un coupable père,
Il détourne les yeux, le plaint et le révère".

Desniettegenstaande is van een proces niets gekomen. Radèn Sukur schijnt ten slotte begenadigd te zijn, wat in dit geval wel de verstandigste oplossing was. De oorlog liep ook ten einde.⁹

Het is te begrijpen, dat in 1840 de regent van Madjalengka, Kartadiningrat, een neef van dezelfde generatie als Kangjeng Torbaya, en dus een generatie ouder dan Radèn Salèh en Radèn Sukur, het dienstig oordeelde in de vorm van de 'Salsilah' een apologie te schrijven om de loyaliteit van zijn geslacht in het licht te stellen, en dat hij de boven beschreven gebeurtenissen onvermeld liet.

RADÈN SALÈH, DE KUNSTSCHILDER

Van de hierboven geschetste Semarangse familie, die opviel door een bijzondere intelligentie, helaas soms gepaard gaande met zekere geestelijke onevenwichtigheid of een al te zelfstandige houding tegenover de gestelde machten, wat hun ongeluk werd, was de kunstschilder *Radèn Salèh Sarief Bustaman* een der merkwaardigste leden.

Volgens de veel onderzoekende en schrijvende Van der Kemp was hij een neef (oomzegger) van de regent van Semarang Sura Adi Meng-

gala, Kanjeng Torbaya (1809-1822) en zijn leermeester de schilder Payen vermeldt in zijn *Journal* de Semarangse familie van zijn discipel, die hij persoonlijk kende. Willen wij echter dr. Harsja W. Bachtiar in zijn opstel 'Radèn Salèh, Aristocrat, Painter and Scientist' geloven, die aan Baharudin Natasutan's *Raden Saleh 1807-1880: Perintis seni lukis di Indonesia* genealogische gegevens ontleent, dan was de stamboom wat minder eenvoudig samengesteld.

Volgens deze laatste bron was Radèn Salèh een achterkleinzoon van de vermaarde tolk Bapak Bustam Kertabasa, en zowel Radèn Salèh's vader als zijn moeder waren kleinkinderen van deze V.O.C.-ambtenaar uit de eerste helft der 18e eeuw. Zijn vader Husen bin Alwi bin Awal was een zoon van Kertabasa's dochter Nyai Sayid Alwi bin Awal bin Yahya, terwijl zijn moeder Mas Ajeng of Radèn Ayu Sarief Husen bin Alwi bin Awal een dochter was van Pak Bustam's zoon, Kyai Haji Agung Mohammad Bustam, hoofdpenghulu van Semarang.

In elk geval behoorde de vermaarde Semarangse regent Kangjeng Torbaya tot een oudere generatie dan de schilder Radèn Salèh, en dit kan aanleiding zijn geweest, om hem de "oom" van de jonge kunstenaar te noemen.

Hetzij dat Radèn Salèh's vader jong stierf, hetzij dat het als een voorrecht gold, dat zijn zoon ten huize van de machtige regent werd opgevoed, de jonge knaap verbleef enige jaren in de dalem van dit aanzienlijke familielid te Torbaya. Hij droeg toen zeker niet de Radèn-titel, doch werd eerst Sarief (Arabisch: sharif) Salèh genoemd.

Wat Radèn Salèh's geboortejaar betreft, dit wordt in de Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië als 1814 opgegeven, doch dit is kennelijk te laat. Toen de schrijver Conrad Busken Huet in 1871 te Buitenzorg (Bogor) met de kunstschilder kennis maakte, was deze een 60-jarige, zodat hij ten minste in 1811, zo niet eerder, moet geboren zijn. Deze vroegere geboortedatum past ook beter in het vervolg zijner levensgeschiedenis.

Gezien het feit, dat zijn "oom" Kangjeng Torbaya twee zijner zonen ter opvoeding naar een Engels college in Calcutta had gezonden, zou het verre van vreemd zijn geweest, als hij een soortgelijke opleiding voor zijn jeugdige neef Sarief Salèh had gezocht. Een Engels college was echter niet alleen zeer kostbaar, doch ook ná het herstel der Nederlandse souvereiniteit in 1816 zinloos.

Daarom was het begrijpelijk, dat hij zijn jonge neef naar Cianjur zond, waar de resident Robert Lieven van der Capellen, broeder van de gouverneur-generaal, een opleidingsschool voor beschaafde Inheemse

jongelieden had geopend en wel in een oud kerkgebouwtje der Ambon-
nezen. Ter geruststelling der rechtzinnige Moslimse Soendanezen had hij
een haji als hoofd aangesteld. De regent van Cianjur en de eerste in-
heemse schrijver hadden het dagelijks toezicht,¹⁰ terwijl een Nederlands
ambtenaar van het residentiekantoor, die van de studie der Indonesische
talen werk had gemaakt, aangewezen werd om als inspecteur op te
treden. Er werd onderricht gegeven in het lezen en schrijven van Maleis
en Javaans, zowel met Oosterse als Westerse letters.¹¹ Volgens een ander
bericht zou er ook enig Nederlands onderwezen zijn, zomede de land-
meetkunde. Wellicht is de kleine Salèh daar een tweetal jaren gebleven.
Met de broeder van de landvoogd Van der Capellen heeft de schilder
naderhand in Nederland nog contact gezocht. Heeft hij in Cianjur ook
de Directeur van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg, de latere prof.
Reinwardt, ontmoet, die echter reeds in 1823 repatrieerde? Waarschijn-
lijk lijkt het wel, dat hij als knappe leerling aan de gouverneur-generaal
Van der Capellen zelf is voorgesteld, want in een brief aan Zijne Excel-
lentie dd. 8 oktober 1837 (om geld te vragen) zinspeelt hij op diens
"vaderlijke belangstelling", die hij "als kind" had ervaren. Trokken zijn
vorderingen in de *tekenkunst* soms de aandacht?

Evenmin onwaarschijnlijk is, dat de begaafde Sarief Salèh juist in
Cianjur kennis heeft gemaakt met de Zuid-Nederlandse schilder
A. A. Payen, die van 1817 tot 1826 in Indië vertoefde en omstreeks de
jaarwisseling 1822-23 een tiental dagen te Cianjur verbleef en wellicht
ten huize van de Resident logeerde. Dit leverde voldoende gelegenheid
op om met diens school, welke toen 20 leerlingen telde, en met haar
beste pupillen kennis te maken. Wel vermeldt hij dit niet in zijn *Journal*,
doch dit is juist voor deze tijd uiterst beknopt. Men kan dit nalezen in
het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden. Sarief Salèh kan toen
een twaalfstal jaren oud zijn geweest, dus rijp genoeg, om als leerling
bij Payen op te treden. Mogelijk heeft zijn tekenkundig talent Payen's
aandacht getrokken, immers hij had daarin reeds zekere vorderingen
gemaakt, volgens een later getuigenis van zijn leermeester, opgenomen
in het opstel van Mevr. de Loos Haaxman, 'Raden Saleh in den Haag'
(blz. 64).

In 1823 zal hij de Zuid-Nederlandse meester bij zijn tochten over
Java vergezeld hebben, doch toen de schilder het volgende jaar de
gouverneur-generaal op diens reis naar de Molukken moest begeleiden,
mocht de leerling niet mee. Mogelijk heeft hij het hoge gezelschap slechts
tot Semarang begeleid, waar hij weer zijn intrek nam bij zijn "oom",
de oud-regent Sura Adi Menggala. De bedoeling was, dat men hem op

de terugreis weer zou ontmoeten en naar Batavia brengen. Daar kwam evenwel niets van, aangezien het schip van Zijne Excellentie en de zijnen rechtstreeks van Surabaya naar Batavia voer en Semarang niet aandeed. Sarief Salèh moest derhalve langer bij zijn familie verblijven en ontmoette Payen weer, toen deze op 6 november 1824 op een reis naar Yogyakarta Semarang aandeed. In zijn *Journal* tekent hij aan, dat zijn leerling "est maintenant bien portant". Payen begroette toen tevens de Adipati Sura Adi Menggala. Of Sarief Salèh zich toen dadelijk weer bij zijn leermeester heeft aangesloten, is niet duidelijk, ook al ligt het voor de hand. Maar op zijn tweede reis naar de Vorstenlanden in het derde kwartaal van 1825 heeft hij zijn leraar in elk geval niet begeleid. Over deze tweede tocht schreef Payen zeer uitvoerig in zijn *Journal*, hetgeen bijzonder belangwekkende lectuur oplevert, daar toen juist de grote opstand van Pangéran Dipa Negara uitbrak.

De jeugdige Salèh heeft zijn leermeester dus niet steeds vergezeld, doch hij werd meer dan eens enige tijd aan zich zelf overgelaten. Dit wil niet zeggen, dat Payen zijn leerling vergat, integendeel. Toen hij op 16 september 1825 te Yogyakarta over de rampen hoorde, die de oud-regent Sura Adi Menggala getroffen hadden, schreef hij in zijn *Journal*: "Cela m'afflige par rapport à Saleh, mon élève, qui est son parent." Op 8 september had hij hem uit de geblokkeerde kota nog geschreven en men kan zich afvragen, in welke taal hij dit deed.

In elk geval heeft de leergierige Javaan toch niet lang meer van het tekenonderricht van Payen kunnen genieten, daar diens vertrek naar de Nederlanden aanstaande was. Wellicht voelde hij zich onvoldoende gewaardeerd, daar hij nog in Yogyakarta van de Luitenant G. G. Dubus de Ghisigny bericht ontving, dat wegens noodzakelijke bezuiniging hij ontheven was van zijn taak als architect, waarvoor hij naar de Vorstenlanden gezonden was, hetgeen hem in salaris moet hebben gescheeld.

Op 31 januari 1826 verliet de Belg — zo noemde hij zich — Bandung en in de julimaand van dat jaar kwam hij in Nederland aan, waar hij zich met enige zijner Indische schilderijen naar den Koning ter audiëntie begaf. Dit bijzonder gehoor viel echter enigszins in het water door de geboorte van een Oranje-telg, wat 's Vorsten aandacht van de getoonde kunstwerken aftrok.

Men zal zich van het onderwijs in de schone kunsten, dat Salèh bij Payen genoot geen overdreven voorstelling dienen te maken. De jongeling schijnt zich gedurende Payen's mentorschap vooral te hebben toegelegd op het "met waterverven" afbeelden van allerlei voorwerpen

uit de natuurlijke historie, zoals planten, vruchten, vogels en dergelijke, gelijk dit van werkers voor de "Natuurkundige Commissie" verwacht werd. Daarvoor zal hij ook een gouvernementstoelage ontvangen hebben. Dat hij in zijn meesters gezelschap "de pittoreske streken van Java . . . met het palet in de hand in *alle* richtingen (zou) doorkruist hebben", zoals hij later verzekerde, mag als romantische overdrijving beschouwd worden.¹² Pas na zijn komst in ons land, in 1829, is hij zich meer in het bijzonder op het schilderen met olieverf gaan toeleggen. In deze West-Javaanse tijd verwierf hij echter enige kennis van het landmeten, de "doorzichtkunde" (perspectief) en de meetkunde, terwijl hij ook het Nederlands langzamerhand leerde beheersen door de omgang met beschaafde Europeanen.

Evenals velen zijner familieleden beschikte Radèn Salèh over bijzondere geestesgaven. Hij moet over de figuur van zijn overgrootvader, de tolk der V.O.C., Bapak Bustam Kertabasa, door familie verhalen één en ander hebben vernomen. Zijn "oom" de Kangjeng Torbaya, Sura Adi Menggala, kende hij natuurlijk persoonlijk, evenals diens beide zonen, zijn naamgenoot Radèn Salèh en Radèn Sukur, die in 1825 naar de rebellen overliep. Hij was, als deze "neven", eerzuchtig, doch hij zal zich gespiegeld hebben aan het lot dezer familieleden, dat zij zich zelf op de hals gehaald hadden door een al te vrijmoedige en onafhankelijke houding tegenover de bestaande koloniale machten. Hij zal besloten hebben nooit ofte nimmer in een zodanige fout te vervallen. Bovendien was een voorspoedige ambtelijke loopbaan voor hem uitgesloten, gezien de ongenade, waarin de ganse familie door de fouten van 1825 vervallen was. Daarentegen lokte hem een carrière als artiest aan, waarvan hij in zijn leermeester het voorbeeld zag. Zijn ontwakende begaafdheid gaf hem voldoende zelfvertrouwen om dit steile pad der kunsten op te gaan.

Er valt in Radèn Salèh's levensloop wel een zekere eigengereidheid te bespeuren, terwijl hij ook later blijkt geeft van kunstenaarstrots, wat ten dele aan Europese romantische invloeden kan worden toegeschreven. Doch nimmer is hij rechtstreeks met het bestaande gezag der kolonie in conflict gekomen, zo min op Java als in Europa. Toen hij in 1865 ten onrechte daarvan verdacht werd, te wijten aan een fout van de Buitenzorgse resident, kwam dit voort uit een samenloop van omstandigheden en het onjuiste optreden van een Europees ambtenaar. Het heeft zijn positie in de Europese gemeenschap, waarbinnen hij graag en vaak verkeerde, allerminst geschaad. Hij verscheen menigmaal ten Paleize in

Buitenzorg en in de nederiger woning van Conrad Busken Huet, toen deze enige tijd het redacteurschap van de Java-bode vanuit Buitenzorg waarnam. Hij werkte mee aan toneelstukken, opgevoerd zowel in de Buitenzorgse Wedloop-Societeit als in het Paleis tijdens de kunstzinnige Landvoogd Loudon. De heer E. J. Kerkhoven, commissaris en klerk van de Baab, spreekt over de schilderkunst van de Javaan en noemt zijn werk een "meesterstuk van de welbekende schilder des Konings Raden Salèh" (Java-bode). Het incident van 1865 was volkomen vergeten en Radèn Salèh bleef populair, ook bij zijn niet-landgenoten.

Zijn bijzondere positie van zeer begaafd en ontwikkeld Javaan, die intellectueel ver boven zijn Indonesische tijdgenoten uitstak, maakte hem ongeschikt om te passen in het koloniaal gareel. De Nederlandse autoriteiten zaten min of meer verlegen met deze uitzonderlijke figuur. Aan Radèn Salèh moet dit geenszins ontgaan zijn. Hij heeft de verlegenheid der gezagsdragers in Nederland en in Oost-Indië behoorlijk weten uit te buiten, met name op financieel gebied. Geen Nederlands schilder uit de eerste helft der vorige eeuw is zo beschermd, begunstigd en onderscheiden en (zou men kunnen zeggen) vertroeteld in de hogere kringen der Europese samenleving als deze Javaanse "schilder des Konings".

Doch omgekeerd speelde hij ook gaarne de "grand seigneur" en was tegenover bepaalde personen en instellingen royaal en mild, zowel op het gebied der kunst, als op dat der wetenschap, waarop hij zich bij tijden bewoog. Het Bataviaasch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen kan er van getuigen.

NOTEN

- ¹ Missive Indische Regering 15 oct. 1834, 10 in bundel 23 mrt. 1835 invent. no. 966.
- ² Mededeling van de Hr. A. K. Widjaja Atmodjo in zijn brief van 27 juli 1975; bijlage.
- ³ Lijst der bupati's te Semarang, 'Anane poro Boepati ing Semarang', door Rd. Ng. Tjokro Hadiwikromo, in *Locomotief* sept. 1929. 'Ikatan Waris Kyai Bustam, Semarang', medegedeeld door de Hr. A. K. Widjaja Atmodjo.
- ⁴ Brief van 17 dec. 1825 aan H. J. v/d Graaff.
- ⁵ Laatste brief aan N. Engelhard dd. 5 mei 1808.
- ⁶ Verbaal van de G.G. dd. 19 febr. 1822 no. 2 Archief Min. v. Koloniën, inventaris no. 265.
- ⁷ Gouvts. verbaal 1822 Archief Koloniën dd. 1 april 1822, inventaris no. 2465. Knevelarijen van de regent Nata dining Rat van Probolinggo:
 - a. 12 ingezetenen voor zijn rekening 18 bouw met suikerriet laten beplanten, slechts tegen betaling der landrente.
 - b. Hoofden en ingezetenen der desa's Mangoon Saian en Paccalangan tegen lage prijzen padi laten leveren, waarmede door stromannen handel gedreven werd.

- c. Van twee desa's in 1819-21 een ongeoorloofde belasting geheven van padi en geld onder misleidende benaming.
 - d. Van de desa Djaboeng twee bouw sawah tegen betaling der landrenten laten bewerken tegen 1/3 van de opbrengst. Uitgaven f 48,—, opbrengst f 250,—.
 - e. Bij zijn komst in het regentschap 40 Inlanders tot mantri verheven, om voor hem diensten te verrichten, waardoor hun herendiensten vervielen.
 - f. Van de dorpschoufden door middel van de districtschoufden pluimvee en dgl. benodigdheden geëist, tegen te lage betaling.
 - g. Werklieden e.a. particulieren voor zich laten werken en huiselijke diensten verrichten, waarvoor zij weinig meer dan de kost ontvingen.
- ⁸ Brief van 8 sept. 1825 in Soekanto 1951: 35.
- ⁹ Besproken door Van der Kemp in artikel *Bijdragen Kon. Instituut* 1897, p. 4, op grond ener mededeling van Kielstra, verwijzende naar *Tijdschrift v. Ned.-Indië* 1846, I, p. 277.
- ¹⁰ Archief Baud no. 455: brief dd. 8 oct. 1837.
- ¹¹ *Journal van Payen*, aanwezig in het Rijksmuseum v. Volkenkunde te Leiden.
- ¹² *Tijdschrift v. Nederlandsch-Indië* 1846, I: 276.

BIBLIOGRAFIE

Bachtiar, Harsja W.

- 1976 'Radèn Salèh, Aristocrat, Painter and Scientist', *Majalah Ilmu-Ilmu Sastra Indonesia* [Indonesian Journal of Cultural Studies] V, 3, Aug. 1976, Jakarta: Dewan Kesenian.

Briel, J. J.

- 1971 *De Expeditie van Anthonio Hurdt, Raad van Indië . . . naar de Binnenlanden van Java, sept.-dec. 1678, volgens het journaal van —, secretaris*, uitgegeven door H. J. de Graaf, 's-Gravenhage: uitgave Linschoten-Vereniging LXXII.

Busken Huet, C.

- 1925 *Brieven aan E. J. Potgieter*, uitgegeven door Alb. Verwey, 3e dl. 1871-1875, Haarlem.

Crawfurd, J.

- 1820 *History of the Indian archipelago, containing an account of the manners, arts, languages, religions . . . of the inhabitants*, 3 vols., Edinburgh-London.

Graaff, mr. H. J. van de

- 1901 *Brieven van en aan —. 1816-1826; Eene bijdrage tot de kennis der O.-I. bestuurstoestanden onder de regeering van C. A. G. P. baron van der Capellen door P. H. v/d Kemp*, Verhandelingen v/h Batav. Genootschap LII, Batavia-'s-Gravenhage.

Haan, F. de

- 1935 'Personalia der periode van het Engelsche Bestuur over Java 1811-1816', *Bijdragen Kon. Instituut* 92: 477-611.

Jonge, J. K. J. de

- 1878 *De Opkomst van het Nederlandsch Gezag in Oost-Indië; verzameling van onuitgegeven stukken uit het Oud-Koloniaal Archief . . . dln. X & XI*, 's-Gravenhage.

- Kartadiningrat, Radèn Adipati Aria, Boepati Madjalengka
1900 'Salsilah Bestaman', *Tijdschrift voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde*, uitgegeven door het Batav. Genootschap, XLII, 2 & 3, Batavia-'s-Hage: 135-143.
- Kemp, P. H. van der
1911 *Oost-Indië's Herstel in 1816, naar oorspronkelijke stukken*, 's-Gravenhage.
- Loos-Haaxman, J. de
1965 'Raden Saleh in den Haag', *Haags Jaarboek*, Die Haghe.
1968 *Verlaat Rapport Indië; Drie eeuwen Westerse schilders, tekenaars, grafici, zilvermeden en kunstnijveren in Ned.-Indië*, 's-Gravenhage.
- Louw, P. J. F.
1889 *De derde Javaansche Successie-oorlog, 1746-1756*. Batavia.
1894 *De Java-oorlog van 1825-1830*, 6 dln., Batavia-'s-Hage.
- Payen, A. A. J.
1825 *Journal* (vnl.: 'Voyage à Djocjakarta'), Ms. i/h Rijksmuseum v. Volkenkunde te Leiden.
- Plakaatboek*
1896 *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek*, dl. XV 1808-1809, Batavia-'s-Hage.
- Regeeringsalmanakken 1821-1841*.
- Ricklefs, M. C.
1974 *Jogjakarta under Sultan Mangkubumi, 1749-1792; A History of the Division of Java*, London.
- Rijksarchief (Algemeen): Koloniaal Archief. Diverse bundels, in het bijzonder: Archief Baud.
- Rothenbühler, J.
1812 *Rapport van den staat van het landschap Soerabaya in 1812*, Verhandelingen v/h Kon. Bataviaasch Genootschap, XLI.
- Soekanto
1951 *Dua Raden Saleh, Dua Nasionalis dalam Abad ke 19*, Djakarta, Bandung.
- Soekirno
1956 *Para Boepati di Semarang*, Semarang.
- Verhaal*
1830 *Kort Verhaal van de Javasche Oorlogen ... Verhandelingen v/h Bataviaasch Genootschap*, 12de Deel, p. 75 vv., Batavia.
- Woermann, Karl
1922 *Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker ...*, 2. Aufl. 2. Band, Leipzig.
- Yasa Dipura
1938 *Babad Gijanti*, dl. IX, Batavia Centrum: Balé Poestaka.